

Румяна Иванова

**ДИАЛЕКТИКА НА ВРЕМЕ И МОДАЛНОСТ В ИСТОРИЯТА НА
БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Във връзка с работата ни над дисертационен труд, посветен на употребата на преизказните форми във възрожденската литература, бяха направени обширни теоретични изследвания, съчетани с ексцерпиране на езиков материал от различни периоди в развитието на българския език. Установяването на етапа от развитието на категорията (обхващаща и преизказните форми) през XIX в. наложи да се проследят генезисът и хронологията на граматикализираните членове на семантичните категории време и модалност. Въпросите, свързани с тези езикови явления, са едни от най-дискусионните в лингвистиката, тъй като все още не съществува единство нито в понятията, изграждащи терминологичния апарат, нито в гледната точка при подхождането към проблемите. Материята е наистина изключително сложна и сама предизвиква непрекъснато съотнасяне с философски, логически, психологически, социологически, исторически и т. н. ориентири.

Взаимодействието между категориите време и модалност е факт в историята на българския език. Не случайно и в наше време споровете около редица глаголни форми и парадигми опират до въпроса темпорално или модално е тяхното съдържание. Във връзка с изследваческия подход в тази област ще наблегнем на едно мнение на В. Ратей: "Модалните явления се описват обикновено въз основа на морфо-синтактични средства за изразяване в даден език, т. е. формалните средства на езика, които се разглеждат като свързани по някакъв начин с модалността, се вземат като отправна точка. Изглежда обаче, че е далеч по-перспективно въпросът да се постави точно обратно: да се види кои са модалните видове, които трябва да се включат в термина модалност, и какви са начините, чрез които даден език ги изразява. След като бъдат определени известни видове и подвидове на модалността, могат да се подредят средствата за тяхното изразяване независимо от това дали те са лексикални, морфологични, синтактични или с фонологическо-фонетичен характер. По такъв начин езикова-

та модалност трябва да се разглежда като семантична категория, която оформя речевия изказ по определен начин и която може да бъде изразена чрез много различни средства в даден език”¹.

В тази статия ще се опитаме да поставим въпроса точно обратно, по думите на В. Ратей. Съществен момент в изграждането на една теоретична езикова система е отчитането на отношението *семантичен модел* (моделите на света са съвкупности от семантични модели) — *езиков модел*. Езиковият модел винаги е мотивиран от нуждите на комуникативния акт. В такъв смисъл смятаме, че на всички етапи от развитието си категориите време и модалност в българския език са мотивирани от влиянието на светогледната атмосфера и езиковото взаимодействие на Балканите. Разбира се, нито ренаративът, нито конклузивът фигурират в списъка на общопризнатите “балканизми” и ние не настояваме за това. Съвременният български език е резултат на многовековно развитие в условията на балканските езикови контакти не само в смисъла на няколко белега, а като вариант на превъплъщение на балканския модел за възприемане на света (БМС)².

Формално всичко започва от първите писмени паметници на старобългарския език и от установената в тях употреба на перфект (П) вместо очакван аорист (А). Явлението е характерно предимно за диалогичната реч: *вѣскрѣснѣ ꙗ́и спї ма вжѣ мои: ꙗ́ко ты порази вса враждоуѣщаа мнѣ вѣсоуѣ: зжбѣ грѣшнѣхъ съкроушлѣ еси* (Син. пс. III. 8), но не са малко и употребите в 3 лице: *ослѣпи очѣхъ. юкамѣнилѣ естѣ сръдѣца ѣхъ. да не видатѣ очима. ни разоумѣжтѣ сръдѣциемъ* (Йоан, XII. 40 Зогр., Мар., Асем.). Обясненията са разнообразни и зависят от модела за езиковата система, който съответният езиковед приема. В. Бородич например смята, че перфектната форма е носител на две значения: “собствено перфектно” и “модално”, като последното е характерно за следните случаи: а) отрицаемо действие; б) предполагаемо действие; в) действие, в което се съмняват; г) действие, за което питат³. М. Деянова обаче опровергава нейното становище, като показва с материал от старобългарските паметници, че в посочените позиции се среща (дори и по-често) аорист, което означава, че те не са релевантен критерий за избор на перфект вместо аорист. Според нея “във всички случаи привличането на перфекта може да се обясни с необходимостта или субективното желание на говорещото лице да бъде изразена връзката на миналото действие към сегашната ситуация, логическото му отношение към нея”⁴. М. Деянова обаче разглежда явлението като резултат от факултативна неутрализация на привативната опозиция перфект/аорист, тъй като според нея перфект е време за относителна предходност спрямо сегашния период, а аорист — време за абсолютно предшествуване⁵. В по-новите изследвания на резултативността не се гледа като на свързаност на действието и съответно перфектът се окачествява като абсолютно време. Оказва се при това, че аорист и перфект не са в опозитивни отношения в нито една

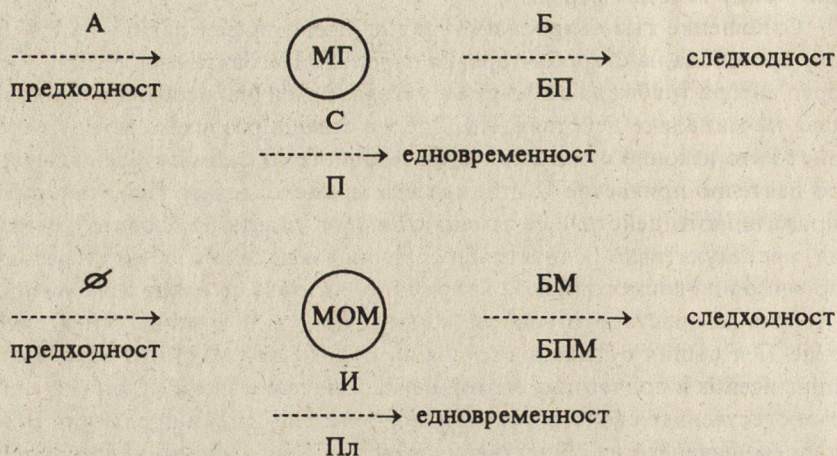

от трите категории, на които се разбива деветграмемното време в българския език⁶, а именно: предходност/непредходност; относителност/неотносителност; резултативност/нерезултативност. Ето как желанието да намерим задоволително обяснение ни подтиква да се опитае да си представим по някакъв най-вероятен начин набора от времена и отношенията между тях в един още по-ранен, предписмен период. В какво се корени тенденцията към семантична неутрализация между тези две форми?

Отношение към въпроса имат задълбочените изследвания на Ив. Добрев върху произхода на старобългарския перфект⁷. Неговата специфична употреба според автора трябва да се свърже с някаква архаична, особена обстановка при изказа на миналите действия. Ив. Добрев схваща разликата между перфект и аорист като изконно стилистична. Съчетанието от спомагателен глагол и минало деятелно причастие II отвежда към времето, когато "вярата в силата на подражателното действие се заменя от вяра в силата на словото", синкретичните, жестикулативно-речитативни обредни изяви се обособяват в разказ с митологично или космогонично съдържание. Авторът се спира и на мнението на А. Лескин за прастарото родство между суфикса *l от минало деятелно причастие II и същия суфикс в състава на суфиксите *tel, *dl в праславянските *nomina agentis* и подчертава, че той е имал значение "нека", "дано" и е визирал свръхестествените свойства, скрити в определени лица и предмети⁸. Във връзка с преминаването на обществения живот на друго икономическо и културно равнище се променя и характерът на комуникативните изразни средства, цикличността на митологичното съзнание отстъпва пред хронологичността на историческата памет. Перфектът не само загубва и последната си връзка със своя ситуационен първоизточник (старите ритуални структури), но се и демитолозира, т. е. от описание на бъдещите благоговение и респект свойства на лица, предмети, сили и т. н. се превръща в средство за изграждане на разказ за минало събитие. По всяка вероятност разказът, издържан в перфект, е насочвал вниманието не толкова към последователността от действия, колкото към набора от състояния, в които се намира деятелят в резултат от по-рано случили се действия. Това значение крие в неразчленен вид по-късните тенденции в развитието на перфекта — към изразяване на резултативност и към изразяване на субективна модалност. Праславянската стилистична "нееднородност на съобщението за минало действие в рамките на ежедневния разговор и съобщението за минало действие в един разказ, чиято крайна цел е била призоваването или отпъждането" на свръхестествените сили⁹, губи мотивировката си в хода на обществената еволюция и се преосмисля в темпорална. Така в старобългарското спрежение и перфект, и аорист са ориентирани към момента на говоренето. Аорист е време за предходност на действието спрямо този момент, а перфект изразява едновременност на резултат от минало действие със сегашния период. Те не са в корелативни отношения. Семантичната им близост е логическа, а не

произтича от мястото им в парадигмата — за да бъде налице в определен момент резултат от някакво действие, естествено самото действие трябва да се е извършило преди това. Тези наблюдения, както и хипотезата на Г. Герджиков за принципна близост на предписмената старобългарска темпорална система до старогръцката¹⁰, насочват към извода, че българското езиково съзнание е правело разграничение между “действие” и “резултат от действие”.

Схемата онагледява идеята за “видова”¹¹ разлика между резултативните и нерезултативните времена, разбрана като съществуване на два члена на темпоралната категория, отразяващи два начина на хронологическо идентифициране на действието. Следователно, от една страна, в българската темпорална система съществуват два момента, спрямо които се ориентират глаголните времена — момент на говоренето (МГ) и минал ориентационен момент (МОМ), а от друга — и два начина за възприемане и отбелязване на действието: като процес и като резултат. Смисълът на резултативността, обслужваща темпоралната парадигма в българския език, не е предварителност. Когато експанзията на П (характерна не само за славянските езици) довежда до функционално ограничаване и дори до изчезване на старите претерити, перфектните времена всъщност започват да изразяват значението “предварителност” (продукт на съчетанието от “резултативност” и “предходност”). Запазването на противопоставянето акционни/перфектни форми обаче е вариант, при който сферата на предходността остава недостъпна за резултативните времена на темпорално равнище. При ненакърнено противопоставяне с А се активизира и актуализира тяхното специфично значение — непредходност на резултат от действие спрямо ориентационен момент. В българския език за изразяване на значението “време

на действието” съществуват и си сътрудничат две темпорални категории — “време на протичащото действие” и “време на резултата от действието”.

Възможността именно употребата на П вместо А в старобългарски да изразява субективно отношение към изказването произтича от представянето на действието като резултат вместо като процес, което пък е възможно, защото резултативността логически имплицира предходност на действието. Сигурно не по-слаб стилистичен ефект са създавали и първоначалните употреби на описателните конструкции за бъдеще време например, употребени вместо сегашно време от свършен вид. Значението за бъдеще време е започнало да се развива от ония случаи, в които отначало господстваща е била модалната семантика — желание или необходимост от извършването на действието в бъдеще. Експанзията на П в българския език не споделя резултатите от същия процес, характерни за другите славянски езици. Запазеното противопоставяне между А и П е един от общопризнатите балканизми, но за съжаление се нарежда между “най-слабо проучените”¹². Това, което се постига чрез употребата на перфект вместо аорист, е усещането за намесата на говорещото лице в обективния ход на излаганите факти. Наблягането на резултата вместо на действието, когато темпоралната ситуация не налага това, е проява на субективно отношение към представяния факт от действителността. Подобни примери са илюстрация на принципното положение, че понятийните категории “време” и “модалност” са в диалектично взаимодействие, което на езиково равнище (в исторически план) се проявява във възможността за преосмисляне на модални категории в темпорални и обратно.

Тъй като транспозитивните употреби на времената съзнателно преследват стилистичен ефект, който се получава в резултат от противоречието между специфичното значение на формата и условията на конкретната ситуация, ние приемаме мнението на Г. Герджиков, че на употребите на перфект вместо аорист в старобългарски трябва да се гледа като на транспозиция¹³. Увеличаването на честотата на транспозитивните употреби обаче клони да заличи семантичната нюансираност на формите и да ги направи взаимозаменяими. Езикът не търпи дълго подобни състояния, освен докато и доколкото те са необходими за осигуряване на непрекъснатостта на езиковото общуване. Тъй като общославянската тенденция към унификация на перфекта за изразяване на минало изобщо се оказва несъвместима с балканските езикови условия, остава само възможността за модално диференциране на двете форми. Именно този път на развитие може би е мотивиран и от мястото, което заема българският език не просто в географско, а вследствие от него и в лингвистично отношение — той се оказва “център в скалата на едно характерно балканистично явление с почти неутралното положение спрямо конкуренцията между простите и сложните претерити (с лек превес на простите); център, в югозападна посока от който се засилва употребата на аориста, а в северна и северозападна — тази на перфек-

та”¹⁴. Модалната диференциация се проявява още на етапа на транспозитивната употреба на перфект вместо аорист, а след възникването на парадигма от перфектоподобни форми с аналогично значение и спрямо сложните минали времена добива облик на граматическа категория. Диференциалният признак (ДП), който я изгражда, е познат в литературата като “субективност/несубективност на изказването”¹⁵. Нейни членове са представителната модална парадигма (позната като изявително наклонение) и т. нар. перфектоподобен комплекс (редицата форми от типа “четял е”). Въпросът за участието на изявителните времена в системите на две модални категории ще бъде разгледан на друго място. Наблюдението над езиковите факти дава възможност твърде общата формулировка “субективност/несубективност на изказването” да се конкретизира като “дистанциране/недистанциране от действието”. Вероятно еволюцията на човешкото съзнание е свързана с нарастващото присъствие на субективния фактор. Негова проява е и налагането на коментативния момент в речта, предизвикан от психологическата необходимост за съотнасяне на изказването или на разказа с актуалната ситуация в МГ. Коментарът предполага дистанциране от действието, възприемането му в неговата компактност, цялост, завършеност, т. е. по-скоро в неговия резултат, отколкото в неговото протичане. Коментарът предполага разнообхватност, понякога всеобхватност на обекта, към който е насочен, в случая — изказваното действие. Естествено коментарът е функция не на самото действие като елемент от комуникативния акт, а на неговото изказване. Затова речевият процес потенциално предполага модус на действието (начините на извършване на изказваното действие, наричани в нашата граматична литература наклонения) и модус на изказването (начините на изказване на изказваното действие). В зависимост от контекста коментативно изказаното действие добива значения като предположителност, умозаклучение, извод, обобщение, емоционален акцент и други. Форми за изразяване на подобна семантика съществуват и в останалите балкански езици, но недостатъчната проученост на въпроса не позволява по-категорични обобщения от общия извод за сходство в модално-темпоралните им системи. Естествена основа, необходима предпоставка за развитието на втория модус на граматическо равнище е запазено противопоставяне между резултативни и нерезултативни времена.

В своето развитие перфектната форма се диференцира модално от аорист на базата на нещо, което ѝ е потенциално присъщо, макар и да е загубило временно значимост при вливането на конструкцията от елово причастие и спомогателен глагол в праславянското спрежение. Става дума именно за онзи друг поглед върху действителността, мотивиран от факта, че за човека светът винаги е имал две страни — видима и невидима, светът на сетивата и светът на съзнанието. Аористът регистрира обективно действия и състояния; перфектът регистрира обективно резултати от действия и състояния, налични в сегашния период; перфект, употребен вместо аорист (тази форма можем да наричаме субективен или коментативен аорист), възстановява действия и състояния, както

и резултати от действия, въз основа на последиците от тях, т. е. от дистанцията на един страничен поглед, чиято цел е не само констатация, но и коментар.

По принцип езиковите контакти са един от стимулите за поява на нови езикови категории. Именно балканските контакти се намесват във вътрешните развойни тенденции на славянския тип старобългарска глаголна система, от една страна, чрез ролята, която изиграват за запазване устойчивостта на старите претерити, и от друга, чрез властното влияние, което оказват основните семантични измерения на балканския модел за възприемане на света (БМС) върху изграждането на цялостния манталитет на балканските народи. Паралелният анализ на структурите на моделите за възприемане на света (МС) и структурите на езиците разкрива, че наборът от универсални семиотични опозиции, изграждащи МС, съответствува на набора от езикови категории¹⁶. Причините, превърнали универсалната семиотическа опозиция вътрешен/външен (и нейните трансформации в социалния, моралния и т. н. кодове: свой/чужд; добър/лош; красив/грозен и т. н.) в определяща семантичната структура на БМС, се коренят в географското и историческото своеобразие на Балканите. Контрастите на релефа и климата, перманентното придобиване и загубване на територии, прииждането и изчезването на племена, религии и култури са в основата на едни силно раздвижени понятия за свое и чуждо, за добро и лошо. Обективните контрасти от всякакво естество на Балканите са прекомерни в сравнение с реалния човешки потенциал за ориентация в пространството и времето. В такава ситуация жизненонеобходимото чувство за собственост, за принадлежност към всичко свое, за идентичност се поддържа и осигурява не от материалните, а от духовните ценности, които стават основни. От такава гледна точка силното присъствие на субективния свят, на човешкия микрокосмос става не само обяснимо, но и необходимо за осъществяване на баланса, на хармонията между човека и средата. Този тип отношения действителност—мислене неминуемо се проектира и върху езиковата структура. Динамичността на преоценките търси форма за изява в речта. И това ще бъде изява именно на субективния поглед върху живота, тъй като на Балканите еднозначната оценка на нещата се оказва по принцип невъзможна, невярна¹⁷. Налагането на развити системи от лични глаголни форми например, постепенно изземващи функциите на неличните, в балканските езици вероятно е свързано с нарастващата роля на модалността, по отношение на която инфинитните форми са неутрални. Според едно тълкуване на общуването в дву- или многоезична среда говорещите постепенно установяват избора си върху този вариант на една и съща дълбинна структура, който би изискувал от събеседника познаването на възможно минимален брой правила за “декодиране”¹⁸. Общите балкански тенденции към аналитизъм в областта на имената и изоморфизъм на глаголните системи подкрепят такава представа за механизма на езиковия контакт.

Подобни разсъждения не са неоправдани, когато говорим за диалектика на езикови категории, защото нито един компонент от комплекса език — мис-

лене — действителност не може да бъде обяснен сам за себе си. Развитието на езиковите категории (род, число, време и т. н.) разкрива еволюцията на човешкото възприемане на света. Постиженията на балканското езикознание потвърждават правомерността на подобна логика. Отдавна е възприет възгледът за “начални тласъци”, за семантични импулси, а не за влияния чрез заемане между отделните балкански езици, както и разбирането за значението на семантичната интерференция за изграждането на общ “балкански” менталитет. Всички изследвания потвърждават реалността на тенденцията към обогатяване и диференциране на категориите и значенията в системата на българския глагол, която се наблюдава още от старобългарски. Не подлежи на съмнение също изводът, че тази тенденция е обезпечена формално от богатите възможности на аналитичната техника, придобита в условията на балканските езикови контакти. По този начин и разглежданата нова модална категория има отношение към процеса на реализиране с домашни средства на едни и същи модели, приоритетни за БМС, а съответно и за БЕС. Перспективен въпрос на теорията за езиковите съюзи, и конкретно за БЕС, остава поведението на различните езикови равнища в условията на езиков контакт и неговото типологично значение. В случая имаме предвид необходимостта от по-специализирано проучване на модалността и нейното конкретно участие на различните равнища на балканските езици.

БЕЛЕЖКИ

¹ В. Ратей. Някои аспекти на модалността от семантично гледище. (Rathay, W. Some Aspects of Modality as Seen from a Semantic point of View, Wilhelm Pieck University, Rostock (off-print). Цитирано по Ю. Константинов. Модалност, гносеология, логика и лингвистика. — Годишник на Софийския университет, Факултет за класически и нови филологии, т. 74, кн. 1, 1984, с. 161.

² Т. В. Цивьян. Лингвистические основы балканской модели мира. М., 1990, с. 28.

³ В. Бородич. К вопросу о значениях перфекта в болгарском языке. — В: Славянская филология, вып. 4, М., 1963, с. 3—31.

⁴ М. Деянова. За отношението между аориста и перфекта в старобългарски език. — Български език, 1965, № 2, с. 105.

⁵ М. Деянова. Имперфект и аорист в славянските езици. С., 1966, с. 129—130.

⁶ В. Маровска. Пореден опит за интерпретация на глаголната опозиция аорист/имперфект. — Съпоставително езикознание, XVI, 1991, № 6, с. 57; Г. Герджиков. За спорните въпроси на българската темпорална система. — Известия на Института за български език, XXII, С., 1973, с. 140—144.

⁷ Ив. Добрев. Произход и значение на старобългарския перфект. — Известия на Института за бълг. език, XXII, 1973.

⁸ Насърчителната семантика на някогашните *l-формации е оставила следи в побудителната частица “ле” (горо ле), в междуметните възгласи “оле-ле”, във въпросителната частица и разделителния съюз “ли”. Във връзка с възгледа за съществуването на “пращлавянски висок стил” авторът прави и по-далечни езиковоисторически успоредници, като обръща внимание на наличието на същия суфикс в названията на всички символични същности, отразяващи прастари религиозни разбирания за света — слънце, светлина, топлина, кръгъл; стълб, ствол, стол, престол; ябълка, златен; пролет, козел и т. н. — **Ив. Добрев**. Цит. съч., с. 9.

⁹ **Ив. Добрев**. Цит. съч., с. 15.

¹⁰ **Г. Герджиков**. Цит. съч., с. 148.

¹¹ Пак там, с. 139.

¹² **П. Асенова**. Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз. С., 1989, с. 191.

¹³ **Г. Герджиков**. Преизказването на глаголното действие в българския език. С., 1984, с. 257.

¹⁴ **П. Асенова**. Цит. съч., с. 217.

¹⁵ По принцип възприемаме темпорално-модалния модел на Г. Герджиков, основан на възгледа за съществуването в българския език на модална категория, различна от наклонението, изградена на основата на две равноправни опозиции: несубективност/субективност на изказването и непреизказност/преизказност, която не е изконно четиричленна, а възниква като двучленна (вероятно към края на XII — началото на XIII в.). Вж.: **Г. Герджиков**. Преизказването на глаголното действие в българския език, с. 259. Нашето виждане за произхода, развитието и изграждащите тази категория ДП е предмет на друга публикация.

¹⁶ **Т. В. Цивьян**. Цит. съч., с. 9.

¹⁷ Пак там, с. 85, 93.

¹⁸ **В. Ю. Розенцвейг**. “Влияние” или “механизм” контактов. Проблемы языкознания. М., 1967, с. 123.